

Kirkehistorie fra neden

Lægperspektiver på kilderne og
studenterinddragelse i forskningen

Af Rasmus H.C. Nørtoft Dreyer

Kan vi finde på mere kirkehistorie? Nu er historien naturligvis ikke noget, som historikeren opfinder, men historien, vi opdager, afhænger som bekendt af, hvordan vi spørger kilderne. Nærværende udgivelse er en frugt af et forskningsintegrationsprojekt, et såkaldt eksperiment med forskningsintegration i undervisningen, afholdt på Det Teologiske Fakultet i 2022 på baggrund af en bevilling fra Københavns Universitet. Det ansøgte projekt anlagde et såkaldt *bottom-up*-perspektiv på kirkehistorien, som først blev introduceret, dernæst anvendt og praktiseret med bachelorstuderende i faget kirkehistorie. Specifikt drejede det sig om arbejdet med håndskrevne kilder til det 18. århundredes danske kirkehistorie, en periode i dansk kirkehistorie, som har været karakteriseret af en del ældre studier med *top-down*-perspektiv på begreber (f.eks. pietisme), personer (teologer, konger, biskopper) og lovgivning (f.eks. konventikelforbud, konfirmationsforordning).

Kirkehistorien er sammen med bibelsk eksegeese og systematisk teologi en af de tre hoveddiscipliner i det moderne universitetsstudium i teologi. Det har i årtier præget undervisningen i kirkehistorie, at fremstillinger og kilder blev hentet fra den traditionelle oversigtslitteratur og historisk-kritiske editioner i trykte udgivelser eller kompendier. Kildeudvalget har haft en vis slagside til kil-

der produceret af kirken og dens mænd (og indimellem kvinder) igennem den kristne kirkes historie. På denne vis har kirkehistorien igennem tiderne og undervisningen for sin del også reproduceret et ofte institutionelt syn på, hvad kirken og teologien har været i historien. Ser vi på den ældre tids kirkehistorie, er det en velkendt pointe, at den protestantiske kirkehistorie fra det 16. århundrede og indtil den historiske kritiks indtog i faget ofte tjente et institutionelt og forkyndende formål.¹ Den var i tidligmoderne tid apologetisk og derfor per se interesseret i sandhedens fordrejning eller fremhævelse i forskellige personers teologi eller forskellige epokers kirkelige behandling af samme. For at skære det lidt groft ud, så opstår kirkehistorien som universitetsfaglig disciplin af moderne tilsnit først på baggrund af det 19. århundredes idealisme og historicisme.² I takt med positivismens fremkomst inden for både den almene og kirkehistoriske historieskrivning og i visse henseender som følge af den almene historieskrivnings udskilning fra den kirkelige og konfessionelle historieskrivning skete der i denne periode først en historisering og siden en afteologisering af disciplinen.³

Den tyske teolog og kirkehistoriker F.C. Baur (1792-1860) indoptog som en afgørende figur i fagets moderne historie den spirende historisk-kritiske tilgang. Han definerede kirkehistorien som undersøgelsen af, hvordan kri-

¹ Se f.eks. Walther Nigg: *Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung*, München 1934.

² Se Leif Grane: »Det teologiske Fakultet 1830-1925«, *Københavns Universitets Historie 1479-1979. Det teologiske Fakultet*, red. Leif Grane, bd. V, København 1980, s. 325-500; om den kirkehistoriske forskning i samme periode særligt s. 377-381.

³ I nærværende fagtradition forbindes dette særligt med Hal Koch (1904-1963). Den sekulære kirkehistorieskrivning stod ifølge Koch i uafviselig gæld til den historiske teologi forbundet med nedennævnte Adolf von Harnack. Se videre Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, København 2012, s. 147-185.

stendommen (dens påståede historiske kerne i form af Jesu lære) udviklede sig til kirken. Roms »universelle monarki« var i den henseende en bestemt teologihistorisk og institutionel afspejling af kristendommens idé om kirken. Det betød, at kristendommens historie både var kirkehistorie (teologi) og almen historie (sekulær) og som sådan en væsentlig teologisk disciplin. Men den var altså ikke længere at opfatte som en apologetisk disciplin i tjeneste for kirken.

Det 19. århundredes kirkehistorikere mente dog stadigvæk at kunne rekonstruere fortiden bedre end de almene historikere, al den stund de gik ud fra et anderledes og i virkeligheden teologisk (hegelsk) prioritetsforhold: at ånden former historien, hvorfor det er teologiens og kirkens historie, der har været den primære formative kraft gennem også den almene og sekulære historie. Denne tilgang medførte, at der på idealistisk facon blev opretholdt en særlig plads til geniernes, de store åndspersoners, formative indflydelse på kirkens og dermed samfundets historie som sådan. I en dansk sammenhæng kunne man her pege på teologiprofessoren Henrik Scharlings (1836-1920) historiefilosofiske værk, »Menneskehed og Christenhed« (1872-1874), som karakteristisk for dette syn.⁴ I slutningen af 1800-tallet blev teologien og kirkehistorien dog presset af den nye og stærkt selvbevidste almene historieskrivning. F.C. Overbeck talte dengang om en sekulær historieskrivning i en kritik af den romantiske idé iboende i den historicismen, og også herhjemme skete der også noget.⁵ Scharling-eleven J. Oskar Andersen (1866-1959), som virkede ved Københavns Universitet i kirkehistorie fra 1901, slog metodisk ind på et andet spor end sine

⁴ Jon A.P. Gissel: »En historieteologisk syntese: Henrik Scharlings 'Menneskehed og Christendom' og dens betydning for kritik af moderne Historieopfattelse«, *Historie* 2 (2006), s. 387-419.

umiddelbare forgængere inden for disciplinen.⁶ Oskar Andersen introducerede som noget nyt den historiske kildekritik for de teologiske studenter inspireret af den historiske kritik hos Kristian Erslev (1852-1930). Kirkehistorien var et studium af kilder, der handlede om kirkelige forhold. På denne vis var Oskar Andersen ganske i tråd med det helt store liberalteologiske navn, der gjorde kirkehistorien til teologiens førstefag, tyske Adolf von Harnack (1851-1930). Harnack kunne sige, at hegnet mellem kirkehistorien og den almene historieskrivning var revet ned. Kirkehistorien var religionshistorie, men altså den kristne religions historie. Kirkehistorie var udforskningen af kilder, der handlede om kirke – sådan som den til enhver tid havde set ud. Kirkehistorien var ikke frelsens historie og som sådan ikke længere teleologisk i sin essens. Tyske Ernst Troeltsch (1865-1923) påpegede på samme tid historicismens krise.⁷ I stedet forfægtede Troeltsch en tilgang, hvor kirkehistorien var et studium af den kristne *kulturs* historie, hvori den brede fremstilling blev afbrudt af de kildebårne detailstudier. Kirkehistorien har fra Troeltsch og frem indoptaget metoder og inspiration fra historiefaget.

Metodisk set er det funktionelle kildesyn altdominerende i en dansk sammenhæng, men andre perspektiver som *history from below* og mikrohistorie har i de seneste årtier også sat afgørende mærker og mangfoldiggjort til-

⁵ Johannes Zachhuber: »The Historical Turn«, *The Oxford Handbook of Nineteenth-Century Christian Thought*, red. Joel D.S. Rasmussen, Judith Wolfe og Johannes Zachhuber, online 2017. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780198718406.013.38

⁶ Om J. Oskar Andersen se *Kirkehistoriske Samlinger* 2018, der i flere artikler undersøger hans opus; dog særligt Tine Reehs bidrag, »Dansk kirkehistories nestor? Om J. Oskar Andersen som kirkehistoriker«, s. 72-92.

⁷ Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, London 1997, s. 29f.

gangene til forskningen og undervisningen i faget.⁸ Et afgørende og tidligt skridt var etableringen af Institut for Dansk Kirkehistorie i 1956, hvor nye tilgange til faget blev introduceret. Det gælder f.eks. en sociologisk tilgang til lægfolkets kristendom, udtrykt i Hal Koch, P.G. Lindhardt (1910-1988) og Anders Pontoppidan Thyssens (1921-2004) interesse for de kirkelige vækkelser i 17- og 1800-tallets Danmark.⁹ På samme vis udvider det nutidige *bottom-up*-perspektiv kirkehistoriens undersøgelsesområde fra institutions- og teologihistorie til også at være de kristnes historie.¹⁰ *Bottom-up*-historie fokuserer på individet og de mindre, ofte oversete aspekter af historien, såsom hvordan de lavere samfundslag levede og blev påvirket af historiske begivenheder inklusiv teologiens videnskabelige og institutionelt-kirkelige *trends*.

Bottom-up-historiske undersøgelser af kirken retter herimod opmærksomheden mod de troende, der skabte kristendommen i deres tid. Det kan i den forstand siges at være et konstruktivistisk historiesyn. *Bottom-up*-perspektivet prøver i den forstand metodisk set at tage ved lære af socialhistorien, men uden nødvendigvis at overtage det ofte dermed sammenhængende marxistiske historiesyn på folket som historiens afgørende aktør.¹¹ Alligevel er der jo noget overførbart og eksemplarisk rigtigt i den af denne skole engelske historiker E.P. Thompsons (1924-1993)

⁸ Mette Birkedal Bruun, Carsten Selch Jensen og Niels Kastfelt (red.): *Erindring og kirkehistorie*, Kirkehistoriske Fragmenter 1, København 2004.

⁹ Et standardreferenceværk, der netop undersøger den danske kirkehistorie gennem de forskelligartede lægmandsvækkelser, er *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede*, København, der udkom fra 1960 og frem under Pontoppidan Thyssens redaktion.

¹⁰ Per Ingesman, Carsten Selch Jensen, Niels Kastfelt, Nils Arne Pedersen, Liselotte Malmgart og Carsten Riis, »Kristendommens Historie – set fra neden«, *Nyt fra Historien* 58/1 (2009), s. 1-10.

¹¹ Iggers 1997, s. 78-94.

ofte citeret udsagn om, at arbejderklassen skabte sig selv, ligesom meget som den selv blev skabt.¹² Således kan man godt sige, at kirkehistorien lidt sent er kommet ind i kampen, når vi nu først i det 21. århundrede har præsenteret *bottom-up*-perspektivet for de studerende.

Imidlertid har vi med dette projekt gjort brug af nye digitale værktøjer, som har gjort det muligt for de studerende at komme helt ind i det kirkehistoriske laboratorium – i arkivernes dyb og ved hjælp af bl.a. AI-programmet Transkribus at læse og transskribere kilder skrevet med gotisk håndskrift. På denne vis har de studerende gjort springet fra kompendierne og de historisk-kritiske editioner til kilderne selv, indimellem også kilder, der hidtil ikke har været genstand for den store opmærksomhed i den klassiske kirkehistoriske beskæftigelse med netop dette århundrede og denne periode. Kirkens historie består også af de kristnes historie og dermed også af lægfolkets historie i kontrast til de oftere undersøgte skabere af teologiske tekster, nemlig præsterne og professorerne (og i andre tilfælde politikerne). Et *bottom-up*-perspektiv i kombination med undervisning og undersøgelse af kirkehistoriens traditionelt formative kilder og personer gør derfor billedet af fortiden mere fuldstændigt, når kilder af både læg og lærd bliver genstand for betragtning.

Kirkehistorien er nemlig ikke længere et studie af »de store helte« alene. Det konkrete kursus, hvori forskningsintegrationseksperimentet blev indlejret fokuserede særligt på pietismen – og pietismen var ikke bare en teologbevægelse. Selvom den også var det. Her kan man tænke på pietismens klassiske »fædre«, P.J. Spener og A.H. Francke. Pietismen var også i kraft af den teologi, der her blev

¹² E.P. Thompson: *The Making of the English Working Class*, London 1965, s. 194.

udtrykt og produceret en lægbevægelse, der aktiverede andre stemmer, modstemmer og netop ikke-teologerne i form af lægfolket. De sidste er ofte langt sværere at finde i historien og magtens kilder, medmindre vi finder andre kilder og stiller nye spørgsmål til allerede kendte kilder. Historie formes også af de relationer, interaktioner og perspektiver, som de mennesker, der har oplevet eller nedskrevet begivenhederne, har haft – uanset deres sociale status. Kirkehistorie, når den betragtes fra et *bottom-up*-perspektiv, stiller både i kraft af kildeudvælgelsen og arbejdet med kilderne andre spørgsmål end de traditionelle historiske tilgange, der har domineret kirkehistorien. Dette åbner for alternative og nye fortolkninger, som inkluderer de oversete og marginaliserede stemmer i historien.

Med denne udgivelse fremlægger vi nogle af de didaktiske overvejelser, som har været forbundet med dette eksperiment med anderledes og digital forskningsintegration samt et lille potpourri af de kilder og studier, som er frugter af de studerendes forskning i forbindelse med undervisningen eller kilder og studier, der ved samme *bottom-up*-perspektiv giver plads og stemme til dem, der levede i, praktiserede og reflekterede over den kristendom, som den traditionelle kirkehistorie tidligere har beskrevet.

Det konkrete eksperiment

Det ansøgte og af Københavns Universitet støttede projekt blev kaldt for *Bottom-up kirkehistorie: hvordan digitale metoder åbner et nyt perspektiv på kirkehistorien*. Titlen forklarer indholdet, men i det følgende skal idé, formål og udbytte kort skitseres. Projektet var ansøgt af den kursus-ansvarlige Rasmus H.C. Dreyer¹³, Tine Reeh og Benjamin

¹³ Nu Rasmus H.C. Nørtoft Dreyer, men i projektperioden udøvende under dette navn.

Brandt Christiansen; alle medlemmer af kerneforskningsgruppen *Managing Melancholy – Dynamics of Theology and Medicine in 18th century Denmark-Norway*, finansieret af VELUX og huset på Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet. Forskningseksperimentet blev knyttet til et kursusudbud i faget Kirke- og Teologihistorie 3 med titel og tema »Reformation eller reformationer« om reformationsteologien og dens konsekvenser i en dansk kontekst med nedslag i det 16.-19. århundrede. Fagbeskrivelsen nævner »færdigheder i at tolke kilder på en reflekteret måde«, hvilket det var projektets formål at styrke ved at gøre nye kilder tilgængelige og give de studerende indblik i den aktuelle state-of-the-art inden for forskningsfeltet.¹⁴ De nye kilder og *bottom-up*-perspektivet skulle i projektbeskrivelsen styrke de studerendes metodiske færdigheder og understøtte læringsmålet om at opnå »færdigheder i at perspektivere områdets problemfelt teologisk«. Et kompetencemål i faget lyder, at de studerende skal kunne »håndtere komplekse arbejdssituationer i forskellige studiesammenhænge«. Eksperimentets variation mellem forelæsning og undervisning samt individuelt og gruppevis arbejde med kilder i det digitale transskriberingsprogram Transkribus udfordrede i alle tilfælde de studerende positivt på dette læringsmål.

Ved hjælp af Transkribus fik de studerende mulighed for at læse upublicerede kilder fra kursets periode og med særligt fokus på pietismen i det 18. århundrede. Brugen af

¹⁴ Kurset var udbudt under den daværende BA-studieordning i teologi 2018, hvor kurset blev afsluttet med en skriftlig eksamen. Læringsmålene for kurset er i studieordningen af 2020 (revideret 2024) dog identiske (se s. 18). [_WEB_-_DEKANGODKENDT__Studieordningen_for_Bacheloruddannelsen_i_Teologi_af_2012__rev._2020_-_justering_01.04.2024.pdf](#)

Transkribus var knyttet til et undervisningsforløb, der havde et dobbelt sigte: en traditionel indføring i emnets klassikere og en *bottom-up*-tilgang, hvor de studerende også skulle opdage og studere samme periode ud fra andre og i nogle tilfælde udforskede kilder tilgængeliggjort af *Managing Melancholy*-projektets forskere, ikke mindst Nanna Eva Nissen og Sigrid Nielsby Christensen. Bevilningen gjorde det også muligt at invitere internationale kirkehistoriske forskere inden for feltet til at undervise de studerende i brugen af et *bottom-up*-perspektiv inden for state-of-the-art forskning. Professor Kenneth Appold fra Princeton, professor Wolfgang Breul fra Mainz og lektor Anders Holm fra Københavns Universitet overtog derfor holdet tre gange med fokus på henholdsvis bøndernes forståelse af reformationen i det 16. århundredes Tyskland, herrnhuternes interkonfessionelle praksis i det 17. århundrede og rationalismens betydning for Grundtvig i overgangen fra det 18. til det 19. århundrede. I tilknytning til undervisningen i pietismen og det 18. århundredes danske kirkehistorie blev de studerende først introduceret til tydingen af gotisk håndskrift og brugen af Transkribus for derefter at arbejde videre gruppevis og på egen hånd under supervision af Nanna Eva Nissen, Sigrid Nielsby Christensen og Rasmus H.C. Dreyer samt ansatte studentermedhjælpere (som selv var deltagere i kurset). De studerende fik i Transkribus-forløbet 1) vejledning i at læse arkivalier og gotisk håndskrift og at transskribere i hånden; 2) intro til Digital Humanities (DH) og Transkribus; 3) undervisning og supervision i at læse, transskribere, eksportere kilder fra Transkribus; 4) sideløbende undervisning med disse kilder lagt til grund; 5) mulighed for at inddrage de

transskriberede kilder i eksamensopgaver¹⁵; 6) og endelig en udvælgelse på baggrund af fund og eksamensopgaver af studerende, hvis resultater og metodiske færdigheder ville kunne danne grundlag for arbejdet med en forskningsudgivelse i dette særnummer af *Kirkehistoriske Samlinger*.

Et trefoldigt sigte

Eksperimentet og denne udgivelse har således et trefoldigt sigte: For det første udbyttet for de studerende i det konkrete fag. For det andet for forskningen og for det tredje for udviklingen af didaktikken i forbindelse med undervisningen i faget kirkehistorie. Nanna Eva Nissen og Tine Reehs bidrag til udgivelsen sætter ord på disse resultater og fremlægger med udgangspunkt i interviews og evalueringer didaktiske overvejelser og refleksioner til gavn for undervisningen og en fremtidig brug af *bottom-up*-perspektiver og digitale metoder i kirkehistoriefaget. Ser man på dette eksperiment i lyset af de andre teologiske fag, fandt de studerende også en metodisk parallel f.eks. til de eksegetiske discipliner, hvori sproglige kundskaber og kendskab til andre alfabeter samt digitale værktøjer kan udgøre en vigtig forudsætning for kildelæsningen. Forskerdeltagelse i hele forløbet fra de nævnte internationale gæsteundervisere og ph.d.-stipendiater fra projekt og afdeling stimulerede fagligt engagement og medvirkede til en øget faglig progression og taksonomi fra oversigtfaget i kirkehistorie (Kirkehistorie 1) til de kildebårne områdestudier i dette fag (Kirkehistorie 2 omhandler kirkehistoriske områder indtil 1300; Kirkehistorie 3 efter 1300) samt forberedte overgang til det kirkehistorie kernefag på kandida-

¹⁵ Ca. 30 pct. af eksamensopgaverne anvendte i større eller mindre grad kilder læst i Transkribus.

tuddannelsen og pegede eventuelt i retning af videre selvstændige arbejder eller forskeruddannelse som ph.d.-studerende i kirkehistorie. Dansk kirkehistorie har en lang tradition for, at det som fag også udøves af andre end de universitetsansatte teologer. Som det også fremgår af Nissen og Reehs artikel, viste kursets slutevaluering en ret udpræget tilfredshed og udbytte af eksperimentet. For forskningen i kirkehistorie har projektet bidraget med nye kildetranskriptioner, som fremlægges i dette bind og i fremtidige artikler og således gøres tilgængelige for bredere udforskning. Disse kan også indgå i fremtidig undervisning, der også styrkes af, at indsatsen for at opbygge en større klynge af kilder til brug for lignende digital undervisning og *bottom-up*-perspektiver på kirkehistorien er blevet understøttet yderligere i et opfølgningsprojekt ved Tine Reeh og Sigrid Nielsby Christensen

Artiklerne

I dette bind fremlægger vi fem artikler, hvoraf fire arbejder med lægperspektiver – altså netop kaster lyst over det 18. århundredes danske kirkehistorie ved at se på kirkehistorien fra neden og opefter. De fire artikler fremlægger alle kilder, der enten har været uudforsket, utrykte eller ikke udnyttet og udforsket på denne måde før. Det femte bidrag ved Nanna Eva Nissen og Tine Reeh beskriver som omtalt det konkrete forskningseksperiment og uddrager forskellige didaktiske pointer til videre overvejelser. Ser vi på afdelingen af kildeudgivelser med forskningsintroduktioner, så lægger postdoc Catherine Beck for med sin undersøgelse af den danske søofficer Peter Schiønnings refleksioner over medicinske og teologiske emner i dennes logbøger. Schiønnings optegnelser rummer et væld af emner, og artiklen gør således opmærksom på denne slags materi-

ales muligheder inden for også kirkehistorien. Derudover kaster Beck lys over de dansk-norske søfolks brug af opbyggelseslitteratur. Netop opbyggelseslitteraturens brugshistorie undersøges nærmere i Jens Rasmussens artikel. Her arbejdes der med trykt kildemateriale, men vinklen er her undersøgelsen af, hvilken slags opbyggelseslitteratur, som lægbefolkningen faktisk læste eller holdt fast i. Med denne vinkel kan Rasmussen tilbyde et alternativ til traditionelle kirkehistoriske narrativer, hvor teologien er blevet undersøgt ud fra teologiske positioner og skemaer (såsom ortodoksi kontra pietisme). I Benjamin Brandt Christiansens artikel er der tale om socialhistorie som kirkehistorie. Transskriptionen af hidtil utrykt kildemateriale afspejler mødet mellem kirkelige myndigheder og befolkningen inden for et ganske uudforsket hjørne af kirkehistorien, nemlig sindssygeforsorgen i det 18. århundrede og *the patient's voice* afspejlet i sagsreferater fra en konkret sag. Endelig følger en længere artikel, der er forfattet af tre teologistuderende, der alle har deltaget i den afholdte undervisning. I stedet for tre selvstændige artikler gik Benedikte Xenia Dimpker, Ditte Johanne Rieder og Benedikte Steensgaard under supervision af Nanna Eva Nissen og Rasmus H.C. Dreyer sammen om en kilde-transskription og dybdegående undersøgelse af denne kilde-indhold, kontekst og konsekvenser. De tre studerende udforsker her reskriptet om fanatiske bøger fra Det Teologiske Fakultets kopibog, som de fik mulighed for at arbejde med i Transkribus som en del af undervisningsforløbet. Det har givet dem anledning til et detaljeret studie af reskriptets teologiske og administrative betydning i mødet mellem myndigheder og befolkning samt tidens fanatiske, altså konfessionelt afvigende, litteraturs indflydelse og påvirkning på lægfolk og dermed den kristendom, som lægfolket bidrog til konstruktionen af. De studerendes arti-

kel er fagfællebedømt på lige fod med dette binds øvrige bidrag, men det her udgivne resultat af deres arbejde vidner i sig selv også om den øvelse i forskningsprocessen, som selve forskningsintegrationseksperimentet sigtede mod at kvalificere de studerende i. De studerendes arbejde dokumenterer, hvordan de har øvet sig i arkivarbejdets trin, som ud over selve transskriptionen af materialet, også rummer en afdækning af, hvorvidt kilden tidligere har været publiceret eller udforsket i den historiske eller kirkehistoriske forskning. Endelig viser deres artikel, hvordan de kan anvende den i undervisningen opnåede teologiske kompetence til at analysere kilden i dens bredere kirkehistoriske kontekst og formidle og perspektivere indholdet teologisk.

Fælles retningslinjer for transskriptioner

For at sikre en vis konsekvens og ensartethed i udgivelsens transskriberede kilder har vi benyttet følgende retningslinjer: 1) Manuskriptets linjeskift er bevaret, 2) latinsk og udhævet skrift i manuskriptet markeres med kursiv i transskriptionen, 3) usikker tyding af tegn eller ord sættes i parentes, 4) indsatte tegn eller ord sættes i klammer og 5) brugen af bindestreg ved orddelinger i forbindelse med linjeskift gengives i transskriptionen ved slutningen af linjen, selvom det måtte markeres på anden vis i manuskriptet. Hvis der har været behov for at træffe yderligere valg i forhold til transskriptionen af de forskellige kilder, er dette angivet i de enkelte artikler.

Taksigelser

Til slut ønsker vi at takke vores kolleger i projektet *Managing Melancholy* og på Afdeling for Kirkehistorie for at have hjulpet projektet på vej. Vi ønsker også at takke

velvillige og kritiske læsere fra det historiske og kirkehistoriske fagmiljø, som beredvilligt har påtaget sig opgaven med at fagfællebedømme de her fremlagte artikler. Selvfølgelig skal der også lyde en tak til Københavns Universitet for bevillingen til projektet gennem puljen til eksperimenter med forskningsintegration på kursusniveau samt Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, der har givet plads til dette særbind i Danmarks ældste videnskabelige tidsskrift for kirkehistorie, *Kirkehistoriske Samlinger*.